

cultura urbana e arte nas rúas

pegadas no muro

Patricia Cupeiro López e
Miriam Elena Cortés López (eds.)

EDITORA
alvarelos

AUTORES E AUTORAS

Laura Luque Rodrigo
Lorena Arévalo Iglesias
Miguel Anxo Rodríguez González
Adris Díaz Fernández
Beatriz Fernández Herrero
Luzia Oca González
Aurelia Balseiro García
Alba Díaz-Geadá
Begoña Fernández Rodríguez
Patricia Cupeiro López
Andrea Barreira Freije
Clara Rodríguez Cordeiro
Ascensión Moreno González
Antonio Alcántara Alcántara

Ilustracións

Primobanksy (cuberta)
Ferrol Mola (contracuberta)
Bublegum
Diego AS
Edu Hermida
Emi de las Heras
Pía Piadosa
Yoe33

Pegadas no muro

pegadas
no muro
cultura urbana
e arte nas ruas

Patricia Dantas Lima
e Maria Clara Costa Lima
[illegible]

abril

**pegadas
no muro**
cultura urbana
e arte nas rúas

patricia cupeiro López
e miriam elena cortés López
(eds.)

EDITORA
alvarellós

OESTE [divulgación & ensaio]

Este libro, e cada un dos capítulos que contén, foi revisado e avaliado por pares. Con este fin, remitiuse o correspondente ditame por parte de avaliadores de recoñecido prestixio co obxecto de garantir a calidade e validez científica dos contidos.

Data de petición do informe: 23/09/2025

Data de recepción do informe: 06/10/2025

© ALVARELLOS EDITORA, 2025

Rúa de Sempre en Galiza, 4

15706 Santiago de Compostela – Galicia

© desta edición Patricia Cupeiro López e Miriam Elena Cortés López

© textos e ilustracións: os seus autores e autoras

Revisión e tratamento de textos: María Reimóndez e Bea Fariñas. Incluíu a tradución ao galego, por parte de M. Reimóndez, dos capítulos asinados por Laura Luque, Ascensión Moreno, Adris Díaz e Antonio Alcántara.
Deseño de capa: Xacobe Neto, sobre unha ilustración de Primobanksy
Maquetación: Paula Cantero

Impresión: Podiprint

ISBN 978-84-18567-73-5

Depósito legal C 1802-2025

Calquera forma de reprodución, distribución, comunicación pública ou transformación desta obra só pode ser realizada coa autorización dos seus titulares, agás excepción prevista pola lei. Diríxase a CEDRO (Centro Español de Derechos Reprográficos, www.cedro.org) se precisa fotocopiar ou escanear algún fragmento desta obra.

índice

Palabras antes do muro	9
Arte no espazo público: conceptos para investigala, xestionala, conservala e gozar dela <i>Laura Luque Rodrigo</i>	17
Entre a reivindicación e a referencialidade. O graffiti como visibilizador do sentir colectivo <i>Lorena Arévalo Iglesias</i>	35
Arte urbana como recurso: entre a identidade e a xentificación <i>Miguel Anxo Rodríguez González</i>	51
Muralismo mexicano e arte urbana. Expresións de resistencia e cambio social <i>Adris Díaz Fernández</i>	67
Muros de dignidade. Escritos, carteis e murais en Santiago de Chile durante o Estalido Social de 2019 <i>Beatriz Fernández Herrero</i>	79
Quinta do Mocho: arte contra a exclusión social nun <i>bairro</i> da Grande Lisboa <i>Luzia Oca González</i>	99
<i>Art is not a crime</i> . Consolidación e recoñecemento da arte urbana e o muralismo galego <i>Aurelia Balseiro García</i>	117

Reflexións sobre as imaxes do rural nos murais urbanos na Galiza <i>Alba Díaz-Geada</i>	133
Retos para o patrimonio cultural do futuro. A convivencia entre o patrimonio mundial e a arte urbana. O caso da cidade de Lugo <i>Begoña Fernández Rodríguez</i>	143
<i>As Meninas de Canido</i> . Unha historia de amor <i>Patricia Cupeiro López</i>	159
<i>Delas Fest Expandido</i> : feminismos e arte urbana contextual <i>Andrea Barreira Freije e Clara Rodríguez Cordeiro</i>	177
Mediación artística nos muros. Muralismo para a transformación social <i>Ascensión Moreno González</i>	191
Arte, educación e comunidade: Procesos colectivos para a transformación social <i>Antonio Alcántara Alcántara</i>	205
pegadas sobre o papel	215
Bublegum.....	216
Diego AS.....	217
Edu Hermida	218
Emi de las Heras.....	219
Pía Piadosa	220
Yoe33	221
Bibliografía e outras referencias	223

Retos para o patrimonio cultural do futuro. A convivencia entre o patrimonio mundial e a arte urbana. O caso da cidade de Lugo

Begoña Fernández Rodríguez
universidade de santiago de compostela

Introdución

Un elemento singular do conxunto lucense é a muralla romana, ben cultural que, aínda que contou con protección dende a década dos anos vinte do século pasado, recoñeceuse como patrimonio mundial no ano 2000. Este recoñecemento xerou unha reactivación da política cultural municipal en relación co legado romano da cidade, materializado na creación de novos

produtos culturais, como os eventos de festivais ou neofestas (*Arde Lucus*), cos que potenciar a identificación da cidadanía co seu importante pasado.

Xunto a iso, o Concello tamén, na procura de dinamizar a política cultural e diversificar a oferta, impulsou as manifestacións de arte urbana, para intentar converter a urbe nun museo ao aire libre, acadando así a mellora e rexeneración de moitos dos espazos urbanos sobre os que ten actuado. É no marco destas intervencións, promovidas en festivais como o *Urban Art*, no que a muralla, o legado romano e o muralismo, coa creación de exemplos de gran formato e ambientados historicamente nese período, conviven nun espazo, xerando novas sinerxías entre os ámbitos patrimoniais protexidos e aqueles de recente creación artística.

Aspecto que parte da necesidade de adecuar a convivencia entre elementos patrimoniais xa consolidados e outros que poidan resultar emerxentes. Razóns polas que se fai necesaria unha pequena reflexión que parte da necesidade de que as novas manifestacións de arte urbana convivan con aqueles bens cos valores xa arraigados, tal e como sucede na cidade lucense. Así, a presenza destes murais, as súas grandes dimensións e a escasa distancia que os separa da muralla, do mesmo modo que os recoñecementos dos que foron obxecto, poden pór en risco aqueles que posúe a cerca romana.

Xunto a isto, tamén é preciso reflexionar sobre a probable necesidade de conservación destas obras, xa que algunhas poden, nun futuro máis ou menos próximo, ser obxecto de procesos de patrimonialización, derivados non só da propia obra e dos seus valores, senón tamén do espazo en que se atopan e a súa incidencia visual na muralla lucense.

A muralla: de legado romano a patrimonio mundial

O elemento patrimonial máis sobresaínte da cidade de Lugo, non só polos recoñecementos que posúe, senón polos seus valores como ben integrante do patrimonio cultural, é a muralla romana. Erixida maioritariamente entre os séculos III e IV d. C., trátase dun exemplo singular e único dentro das fortificacións europeas conservadas. Preeminencia que se explica pola súa significación dentro do contexto

da cidade e que se establece con base en tres grandes categorías: arqueolóxica, arquitectónica-militar, e sociocultural, ambiental e lúdica (Chaín Pérez, Fernández Rodríguez e López de Rego, 2000).

Polo que respecta á primeira, a muralla pódese considerar, ao ser unha fortificación completa, o monumento que permite comprender o grao de romanización non só de Lugo, senón dunha gran parte da Península Ibérica. Realidade á que habería que sumar o feito de que é a construción que delimita o conxunto histórico lucense, o que posibilitou que se faga eco, sen apenas modificar o seu trazado orixinal, de toda a evolución histórica da urbe e dos cambios que se produciron no tempo.

A segunda das categorías que explican a súa significación e a que se refire aos valores arquitectónico-militares. É neste aspecto no que se pode observar como a cerca lucense se adapta perfectamente á topografía do terreo, de igual xeito que o seu trazado resulta debedor dos canons marcados polos principais tratados de arquitectura da época, máis en concreto de Vitruvio. Aspectos aos que habería que sumar a fisionomía dos seus cubos, maioritariamente orixinais, que responden a unha solución de planta semicircular; as propias portas, das que catro ou cinco das dez existentes se poden considerar como de apertura romana; o camiño de rolda, característico pola súa anchura e a súa continuidade; os diferentes accesos, que ben por medio de escaleiras ou de ramplas permitían a entrada ao adarve; e, por último, a posible existencia de foxos arredor da construción.

Categorías as que habería que engadir unha terceira, que fai referencia aos criterios socioculturais do monumento, entre os que destaca a súa condición de lugar para o lecer da cidadanía que convive con ela, aspecto que cobra relevancia sobre todo a partir do século XVIII.

Son todos estes elementos, anteriormente indicados, os que a significan e os que supuxeron o seu recoñecemento no ano 2000 como patrimonio mundial, ao posuír, tal e como establecen as *Directrices Prácticas para la aplicación de la Convención de Patrimonio Mundial*, un valor universal excepcional, reunir as condicións de autenticidade e/ou integridade e contar cun sistema de «protección y gestión adecuado que garantice su salvaguarda» (Organización das Nacións Unidas para a Educación, a Ciencia e a Cultura [UNESCO], 2019: 77-95).

Pasaron case vinte e cinco anos dende aquela noite do 30 de novembro, na que os cidadáns lucenses amencían coa nova de que a súa muralla, o seu ben cultural máis prezado, fora declarado en Cairns (Australia) como patrimonio mundial (Morales, 2000); este recoñecemento baseábase en ser «el mejor ejemplo vivo de las fortificaciones militares del Imperio romano tardío conservada en Europa», e con ela a antiga urbe entraba no grupo de cidades que contaban con bens recoñecidos pola UNESCO (2000).

Esta identificación como ben do patrimonio mundial, xa de por si significativa, completase co feito de que a cerca lucense se convertía nos albores do século XXI nun caso único en Galicia, xa que con ela a cidade adquiría relevancia, ao ser a única galega que contaba co recoñecemento da UNESCO para un monumento singular, pois, ata a data, todas as producidas recaeran en bens de carácter colectivo, como son o Camiño de Santiago ou o propio conxunto histórico de Compostela.

En virtude desta protección establecíase a tutela efectiva sobre o citado monumento ao tempo que, tal e como recollían as *Directrices prácticas para la aplicación de la Convención de Patrimonio Mundial*, era precisa a delimitación dunha zona de amortecemento, entendida como «un área alrededor del bien cuyo uso y desarrollo estará restringida jurídica y consuetudinariamente a fin de reforzar su protección. Para ello se tendrá en cuenta el entorno inmediato del bien propuesto, perspectivas y otras áreas y atributos que son funcionalmente importantes como apoyo del bien y a su protección» (UNESCO, 2019: 33).

O espazo tamén está regulado no artigo 13 da actual Lei do patrimonio cultural de Galicia (Lei 5/2016), na que se establece a obrigada delimitación deste ámbito para todos os bens inmobles declarados ben de interese cultural ou catalogados. Ámbito que no caso da muralla lucense coincide co espazo coñecido como Rolda da Muralla, no que é preciso que, ao producirse modificacións con posterioridade ao recoñecemento da muralla como patrimonio mundial, estas contén coa autorización do Comité de Patrimonio Mundial (UNESCO, 2019: 33).

A declaración como patrimonio mundial pechaba un largo capítulo que principiara en 1920. Non obstante, chegar a este punto non foi fácil, xa que nese ano un grupo de veciños, preocupados polas actuacións que o Concello pretendía realizar en

prol da modernización e o progreso, consistentes en «enajenar una porción de terreno inmediato a la muralla, así como uno de los cubos de la muralla misma, al objeto de construir una cochera» (Declaración: 1921: 292-293), solicitaron ao Consello de Ministros a súa declaración como monumento nacional. Solicitude que se resolve o 23 de abril do ano seguinte, momento no que a muralla se converte en monumento, baseándose en «ser uno de los pocos restos que en España se conservan de fortificaciones romanas, de inapreciable valor artístico, arqueológico e histórico y reunir todas las condiciones para que sean incluidas en la lista de Monumentos Nacionales» (*ibidem*: 293), e así, a responsabilidade sobre a súa conservación e mantemento recaía no Estado.

Co establecemento desta medida de tutela, a muralla romana convertíase no primeiro ben cultural da cidade que contaba con medidas de protección dos seus valores culturais; decisión que evidenciaba non só a importancia do legado romano, senón tamén o pensamento presente entre a cidadanía e os estudosos xa dende o século XIX, que a consideraban «como el elemento que rodea y define a la ciudad lucense» (Villa Amil y Castro, 1866).

O decreto de declaración tamén facilitaba o establecemento de medidas tanto para a súa protección como para a súa posta en valor. Un bo exemplo disto poderían ser os diferentes intentos de restauración materializados na cerca (Castro Fernández, 2007). De todos os realizados naqueles primeiros momentos, o máis significativo, ao abrir o monumento ás modernas restauracións, é o que se produce en 1971, co derribamento das casas acaroadas aos seus muros, proxecto que foi posible grazas á expropiación dos inmobles afectados polo Estado, tras ser declarada a actuación de utilidade pública. Medida coa que se pretende garantir a súa contemplación e conservación, xa que ao liberar a muralla destas construcións podería procederse a «su restauración total» (Decreto, 1971: 13377).

A pesar de que, co paso dos anos, sobre a cidade e os seus bens culturais recaeron máis recoñecementos patrimoniais (Fernández Rodríguez, 2024), teremos que agardar cincuenta anos máis dende a protección establecida polo Estado para que a propia urbe e, máis en concreto, o seu recinto intra muros adquiriesen a condición de conxunto histórico artístico nacional (Decreto, 1973: 5040).

Esta figura reflicte a singularidade dun espazo determinado e caracterizado pola presenza, tal e como recoñece o decreto de declaración, da propia muralla, convertida «en la parte más característica de la ciudad actual de Lugo» (*ibidem*, 1973: 5040). Razóns polas que se debe entender que a muralla tamén integra, sen por iso perder o carácter monumental que xa tiña recoñecido, o espazo urbano como o elemento que o delimita.

Isto explicaría a descrición que se realiza, na que se considera como un ben integrante do espazo declarado, ao indicar:

Construcción romana del siglo III y única que se conservó completa en España después de la invasión musulmana. Se mantienen hoy más de medio centenar de cubos y hasta diez puertas, y lo que fuera un camino militar es ahora un hermoso paseo desde el que puede contemplarse, por una parte, el maravilloso paisaje de la sierra de los Ancares, las colinas del Condado de Guntín y el valle del Miño y de la otra la ciudad interior» (*ibidem*, 1973: 5040).

Este recoñecemento implicaba, tal e como establecía a normativa patrimonial, en concreto a Lei 16/1985, do 25 de xuño, de patrimonio histórico español, a súa consideración como conxunto histórico e, en consecuencia, a obriga para as autoridades municipais de redacción dun plan especial de protección do espazo tutelado. Obriga que tivo intentos previos con anterioridade ao seu recoñecemento monumental, como foi o producido en 1963, cando as autoridades municipais redactaran o Plan parcial de ordenación urbana do recinto amurallado (Campoy Vázquez, 2002: 48), coa finalidade de xestionar e recuperar este espazo.

A pesar deste intento, non prosperou no xeito desexado, e o Concello lucense cumpriu, só dous anos despois da aprobación da primeira lei de patrimonio galega (Lei 8/1995, de patrimonio cultural de Galicia), co compromiso de elaboración e aprobación do citado Plan especial e de reforma interior (PEPRI); documento que foi aprobado o 3 de febreiro de 1997 e que entraría en vigor o día 9 de agosto daquel mesmo ano (PEPRI, 1997: 6-46).

Este documento establecía, dentro do conxunto histórico lucense, tres grandes áreas: a primeira, chamada Burgos Medievais, entendeuse como a zona na que as edificacións teñen un maior valor; a segunda, dentro do espazo urbano, era a denominada

Ensanche Decimonónico: aquela artellábase arredor da apertura e reforma de novas vías producidas no século XIX; e, por último, o terceiro ámbito do espazo é o considerado como Ensanche recente, zona na que se atopa o anel da Rolda da Muralla, que resulta de interese para este estudo e se caracteriza, a nivel xeral, por ser un espazo con poucos inmobles incluídos no catálogo de protección dos edificios, en comparación coas dúas anteriores (Campoy Vázquez, 2007: 54).

OS MURAIS LUCENSES

Unha das realidades dos espazos urbanos nestes últimos anos, máis en concreto dende as últimas décadas do século XX, é a proliferación de murais, de dimensións variables, cos que se intenta mellorar a calidade do ambiente urbano e embelecer o espazo da cidade por medio da realización de diferentes pinturas nos muros dos edificios.

Esta realidade, que nace en resposta ao «feísmo urbano» (Combatir, 2023), fai que estas representacións, entendidas popularmente como manifestacións da arte urbana, se aparten dos coñecidos graffiti, aínda que non se poden negar as conexións existentes entre estas dúas tipoloxías plásticas no que atinxe á súa xéne-se como disciplina artística.

Non obstante, a pesar das semellanzas que xorden nos momentos iniciais, as diferenzas baséanse sobre todo en que os murais non son obras que respondan, como no caso dos graffiti, ao anonimato dos creadores, nin amosan unha clara compoñente de protesta ou de clandestinidade, rapidez e transgresión, senón que, en boa medida, se relacionan con actuacións programadas previamente, realizadas ao amparo das institucións públicas ou da iniciativa privada, e por iso son autorizadas e consentidas, ao tempo que se atopan asinadas por artistas que contan cunha formación e perseguen impactar e sensibilizar o viandante coa mensaxe que encerran (González Chávez e Quesada Acosta, 2020: 2).

A presenza de pinturas nos muros das nosas cidades xera transformacións positivas dos espazos nos que se sitúan, pois estas imaxes proxectadas convértense en referentes, en reclamos visuais

Fig. 1. mural de concepto circo. rúa de bon xesús de Lugo. Fotografía de Begoña Fernández, marzo de 2024

que atraen os viandantes e tenden a potenciar a identificación dos cidadáns coa obra ou obras, ao tempo que xeran a sensación dun espazo coidado e a súa consecuenta mellora ambiental. Son estes aspectos, todos eles positivos, os que provocaron que a meirande parte das cidades españolas se fagan eco destas iniciativas para mellorar ou proxectar, por medios plásticos, a reforma dos diferentes espazos urbanos, conseguindo con iso a recuperación de ámbitos que antes presentaban un proceso de degradación.

Esta corrente nas cidades galegas cobrou protagonismo, o que explica a multiplicación de manifestacións destas características e que algúns destes murais figuren entre os mellores do mundo (Los tres, 2024). Recoñecemento outorgado pola plataforma *Street Art Cities*, aplicación que selecciona e amosa, mediante o mapeamento,

unha clasificación e na que cada ano se busca atopar o mellor mural realizado, recompilando os máis valorados pola poboación.

Esta tendencia reflíctese na cidade de Lugo, cidade na que as ditas manifestacións cobraron un gran protagonismo dende os anos 90; así, o seu espazo urbano conta cun importante número de exemplos, algúns situados incluso nas proximidades do conxunto catedralicio da cidade e, polo tanto, en pleno epicentro do seu conxunto histórico-artístico [Fig. 1], cos que posibilitou a recuperación de moitos dos seus ámbitos públicos, marcados por un

Fig. 2. Diego AS: *Xulio César*, 2019. Rolda da muralla, 133. Fotografía de Begoña Fernández, marzo de 2024

ambiente de degradación (Vidal, 2016); proxectos que foron apoiados e fomentados, en boa medida, polas autoridades locais.

O Concello apostou de forma aberta e directa polas expresións de muralismo e arte urbana, favorecendo a creación, para o embelecemento da cidade, pero tamén como vía para enxalzar valores, ideas e colectivos (Méndez, 2023). Obras que, en ocasións, veñen instaladas en zonas que contan con afectacións patrimoniais ou en espazos moi próximos a bens culturais, terreo que sempre resulta conflictivo dende o punto de vista da xestión do patrimonio cultural, xa que coa súa presenza xeran novos puntos de vista e inciden nas visuais do monumento.

Fig. 3. YOE 33: *copora ou A castrexa*, 2023. Rolda da Muralla, 158. Fotografía de Begoña Fernández, marzo de 2024

Xunto co impulso por encargo directo para a creación destes grandes murais, o Concello tamén resaltou a súa importancia e o papel que deben desempeñar na cidade, favorecendo a celebración de certames para dar novos apoios ás realizacións. Proba diso é o festival de arte urbana da cidade, *Urban Cores*, do que se teñen celebrado tres edicións nos anos 2021, 2023 e 2024 (*Urban Cores*, 2021), marco no que se procedeu á creación de obras destas características en diversos lugares do espazo urbano. Sistema que responde a unha práctica habitual nas cidades que apostan por este tipo de ofertas artísticas (González Chávez e Quesada Acosta, 2020: 7).

Aínda que son moitos os murais presentes na cidade, dous alcanzaron maior relevancia debido aos recoñecementos dos que foron obxecto; valoración que os recoñecía entre os mellores do mundo. En concreto, o que representa o emperador Xulio César acadou en 2021 a mención como mellor mural do mundo dese ano, e o da castrexa quedou no ano 2023 na terceira posición, recoñecementos que posibilitaron que transcendan da esfera do local e acaden proxección no plano nacional e internacional.

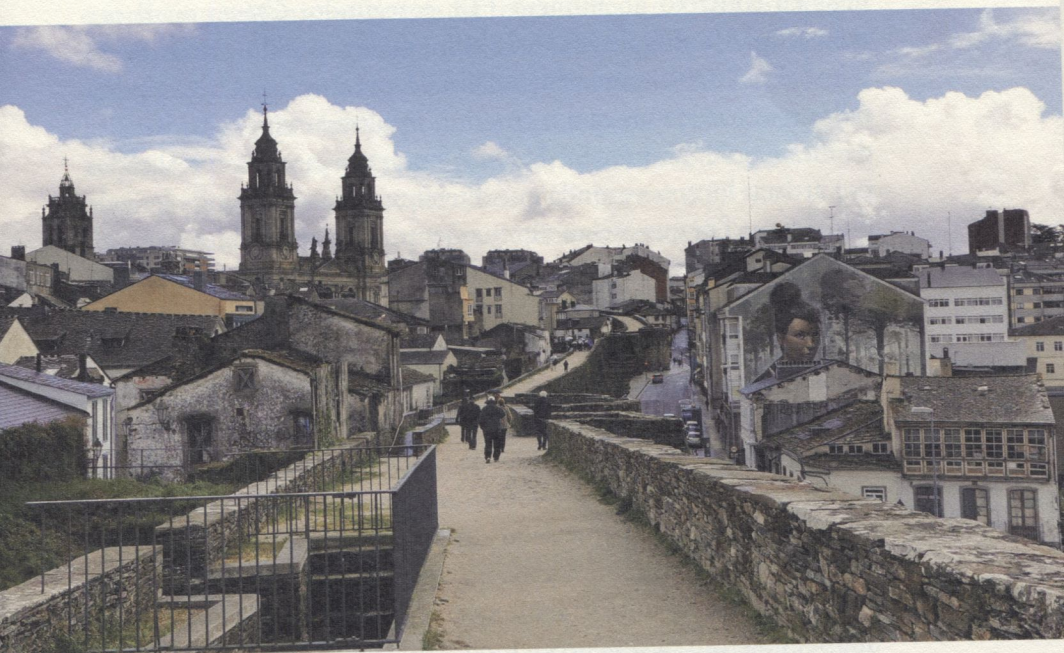

Fig. 4. vista dende a muralla do mural *A castrexa*. Fotografía de Begoña Fernández, marzo de 2024

Fig. 5. vista dende a muralla do mural xulio César. fotografía de Begoña Fernández, marzo de 2024

O primeiro, a obra *Xulio César* [Fig. 2], foi realizado en 2021, por encargo municipal con motivo da celebración do *Arde Lucus*, por Diego Anido Seijas, máis coñecido como Diego AS. Situado nun muro medianeiro dun edificio da Rolda da Muralla, máis en concreto no número 133; o segundo, *Copora* ou *A castrexa* [Fig. 3], obra de Manuel Pallín, máis coñecido como Yoe 33 (Corbelle, 2020), tamén materializado por encargo do Concello, polas mesmas razóns que o anterior, localízase noutra medianeira da mesma rúa, no número 158. Ambos, polo tanto, son realizados por artistas lucenses e aínda que diferentes, presentan unha serie de puntos que fan que estean estreitamente relacionados.

Así, os dous, de gran formato ao ocupar paredes medianeiras en inmobles de varias plantas, ubícanse nas inmediacións da muralla romana, nun espazo dentro do seu ámbito de protección. Situación que implica que, dende un punto de vista de perspectivas, estean integrados na cerca romana e incidan directamente sobre ela [Fig. 4]. Aspecto que fai relacionar estes bens, especialmente no caso do de Xulio César, no que o seu autor indica que foi realizado para ser apreciado dende a propia muralla [Fig. 5]: «la gente se quedaba asombrada (...), como se puede caminar por la muralla pasaba mucha gente que se paraba» (Pascual, 2011), e que se integrou, moi pouco tempo despois da súa finalización, tal e como recollía unha reportaxe de prensa, como un dos fitos da propia cerca (Varela, 2023).

Esta proximidade explica tamén a redución da paleta cromática empregada, na que se recorre exclusivamente a gamas de grises, para adecuarse ás normativas estéticas de intervención en paredes medianeiras que, tras a autorización da Dirección Xeral de Patrimonio da Xunta de Galicia, foran aprobadas polo Concello da cidade para este espazo urbano; xa que nesta construción se permitía, tal e como recolle a normativa, en concreto no artigo 87.b, a materialización de obras «de consolidación, reparación, modernización o mejora de sus condiciones estéticas o higiénicas, así como de modificación de uso» (PEPRI, 1997).

Xunto con isto, outro dos puntos de conexión entre ambas as representacións é a temática na que se inscriben, relacionada estreitamente co pasado da cidade romana e a poboación castrexa que a precede, momento no que se materializaría a propia muralla. Así, este principio de ambientación histórica é o que explica que, para o primeiro, a fonte empregada polo artista sexa a escultura de Xulio César realizada por Nicolas Coustou (1699) para os xardíns de Versalles, actualmente conservada no Museo do Louvre; mentres que para a concreción do segundo, a compoñente histórica consérvase non tanto na propia figura como nos detalles ornamentais (arracadas, fíbula e collar); detalles para os que o artista contou co asesoramento do persoal do Museo Provincial de Lugo, máis en concreto co da súa directora, xa que as pezas están fortemente inspiradas nas conservadas na colección do museo lucense, e do arqueólogo municipal Enrique Alcorta (*A castrexa*, 2023).

De igual maneira, outro dos puntos de conexión relaciónase con que ambas son encargos directos do Concello aos artistas con motivo da celebración do *Arde Lucus*, neofesta que comeza a celebrarse tras a declaración da muralla como patrimonio mundial e na que a cidade por uns días se transforma para rememorar a importancia do pasado romano (*Arde Lucus*).

os murais da muralla, patrimonio cultural da cidade?

A presenza destes murais, debido á fama acadada polos premios cos que foron recoñecidos e que os sitúan entre os mellores do mundo, despertou o interese non só dos visitantes, senón da propia

ciudadanía lucense, o que provocou a divulgación da súa imaxe en diversos soportes e medios de comunicación. Entre todos eles, poderíase mencionar, a modo de exemplo, a tirada filatélica do mural de Xulio César, realizada «como homenaxe a esta extraordinaria manifestación de arte urbano» (Correos, 2023). Grazas en parte a esta difusión produciuse a identificación da poboación con estas manifestacións artísticas, de igual xeito que sucede co resto dos elementos patrimoniais, xa consolidados e presentes na cidade, entre os que se atopa a muralla romana.

É este carácter, xunto coa súa localización próxima ao ben de patrimonio mundial, o que abre a cuestión da posible necesidade, nun futuro máis ou menos próximo, dun recoñecemento patrimonial ou de aplicar diversas medidas para garantir a súa permanencia. Cuestión que fixa o foco de atención na sempre complexa problemática de patrimonializar unha manifestación artística, como son os murais, que nace cun carácter efémero e, polo tanto, perecedeiro.

Para superar este aspecto paradoxal, en canto á formulación, aínda que non referido ao caso da cidade lucense, hai autores que avogan pola posta en marcha de programas cos que as autoridades, ben sexa locais ou autonómicas, tutelen estas manifestacións artísticas. Situación que xa se está a producir noutros lugares, como por exemplo en Melbourne, cidade que desenvolveu entre 2014 e 2018 o Plan de xestión dos graffiti (*Graffiti Management Policy*) para a adopción de pautas que permitan garantir a conservación destes elementos artísticos. Procedemento que establece a identificación, caracterización patrimonial, documentación, conservación e catalogación dos seus elementos.

De igual maneira que outra manifestación protexida no plano internacional son os restos do Muro de Berlín, incluídos dende o ano 2011 no programa da UNESCO da Memoria do Mundo, programa que ten a finalidade de protexer aquel patrimonio documental de extraordinario valor (UNESCO, 2011), patrimonio entre o que se encontran o resto de antigo muro da cidade alemana.

Este debate tamén está presente en España (Luque-Rodrigo, 2020) e levou a desenvolver diversos procedementos para avaliar o valor destas obras e a adecuación de aplicarlles políticas de conservación; criterios que Delgado Chica e Martínez Yáñez sintetizan nos seguintes aspectos que poden resumirse en determinar

os diferentes valores e as características das obras; ter en conta a temática tratada, así como o interese da cidadanía na conservación dos elementos (2021: 197-199).

conclusiones

A pesar de que a situación e as propostas de patrimonialización que se están a efectuar aínda non tiveron acollida na cidade de Lugo, si é certo que estes dous murais acadaron importantes recoñecementos, tanto na esfera nacional como na internacional, non por estar nas inmediacións da muralla, senón polas propias características. Pero tamén é certo que, con eles e a atracción que espertan entre os visitantes, se corre o risco de que a muralla, o elemento patrimonial máis significativo da cidade, banalice os seus valores e quede reducida a unha mera plataforma de contemplación dese pasado que só as súas formas deberan evocar.

Non obstante, e á marxe desta enunciación ou dos valores acadados tanto por *Xulio César* como por *A castrexa*, o certo é que a súa razón de ser, o seu valor, radica na contextualización histórica que a temática desenvolve e na que se manifesta e evidencia, o mesmo que na cerca romana, a grandeza dun pasado e a importancia dos valores que manifestan; valores que, no caso lucense, continúan a estar moi presentes a través dos monumentos e cos que a cidadanía, de igual maneira que cos seus murais, se identifica, identificación que co paso do tempo conducirá á súa, con moita probabilidade, imparable patrimonialización.

Bibliografía e outras referencias

- Abel, D. L. e Rodríguez, M. A. (Coords.) (2013). *Canales alternativos de creación. Una aproximación histórica*. Baleiro.
- Aguayo Cobo, A. (2015). De la Infanta Margarita a la pequeña Estrela (As Meninas de Canido), *Ferrol-Análisis. As Meninas de Canido*, 29, 15-32.
- Aladro-Vico, E., Jivcova-Semova, D. e Bailey, O. (2018) Artivismo. Un nuevo lenguaje educativo para la acción social transformadora. *Comunicar Revista Científica de Comunicación y Educación*, 57, 9-18.
- Albarrán, Juan (2019). *Disputas sobre lo contemporáneo. Arte español entre el antifranquismo y la postmodernidad*. EXIT.
- Alcántara, Antonio (2018). Arte urbano, espacio público y educación. Elementos para la transformación social. *Quaderns d'Animació i Educació Social*, 27. https://quadernsanimacio.net/ANTERIORES/veintisiete/index_htm_files/Arte%20urbano.pdf
- Alinovi, F. (1984). *Arte di frontiera. New York Graffiti*. Mazzotta.
- Álvarez, L. (2023). La mujer en el muralismo mexicano: visibilidad y silencio. *Revista de Arte Contemporáneo*, 15(1), 87-102.
- Álvarez, E. (25 de setembro de 2020). Intervención de Boa Mistura: otro pésame para Fisac. *Neo2*. <https://goo.su/s5bZU>
- Alves, A. R. (2021). *Quando Ninguém Podia Ficar. Racismo, Habitação e Território*. Tigre de Papel.
- (2013). *Para uma compreensão da segregação residencial: o Plano Especial de Realojamento e o (Anti-)Racismo* [Tese de Mestrado em Migrações, Intereticidades e Transnacionalismo]. FCSH– Universidade Nova de Lisboa.

- Amorós, C. (1994). Espacio público, espacio privado y definiciones ideológicas de lo masculino y lo femenino. En *Feminismo, igualdad y diferencia*, (pp. 23-52). Colección Libros del PUEG. UNAM. https://e-mujeres.net/wp-content/uploads/2016/08/espacio_publico_espacio_privado_definiciones_ideologicas_masculino_femenino_0.pdf
- Araya, P. (2007). Marcas expuestas, poéticas contestatarias. Escrituras en el espacio urbano chileno. En T. Orecchia-Havas (Dir.), *Les villes et la fin du XXème. siècle en Amérique Latine: Littératures, cultures, représentations* (pp. 435-454). Peter Lang.
- Ardenne, P. (2016). *Un arte contextual. Creación artística en medio urbano en situación de intervención*. Azarbe.
- (2008). *Un arte contextual*. CENDEAC.
- Arévalo Iglesias, L. (2014). «Principales figuras del Street Art en Galicia». *Historia y Comunicación Social*, 19, 565-575. https://doi.org/10.5209/rev_HICS.2014.v19.44985
- Augué, M. (1998). *Los no lugares, espacios del anonimato: una antropología de la sobremodernidad*. Gedisa.
- Augé, M. (2000). *Los no lugares, espacios del anonimato. Una antropología de la sobremodernidad*. Gedisa.
- Baglai, Ch. (2015). *Cities free of rumours: How to build an anti-rumour strategy in my city*. Consello de Europea.
- Bauman, Z. (2007). *Los retos de la educación en la modernidad líquida*. Editorial Gedisa.
- Balseiro García, A. (2021). Arte urbana na nosa contorna. *Revista cultural da UNED Lugo, Lugo Cultura dixital. Muralla aberta*, 3, 1-11. <https://lugoculturadixital.es/LCD003.pdf>
- Baltà, J. e García, E. (2016). *Nous entorns de creació i intervenció: Informe-diagnòstic de les arts escèniques aplicades*. Observatori de les Arts Escèniques Aplicades, Institut del Teatre, Diputació de Barcelona.
- Blas Brunel, S. (2019). Arte urbano; lo efímero y su herencia. Monográfico: Arte urbano y museo. Competencias e (in)compatibilidades. *Ge-Conservacion*, 16, 123-124.
- Barragán del Rey, S. (1 de setembro de 2020). La polémica del faro intervenido por el artista Okuda. *AD*. <https://goo.su/lRswx>
- Barthes, R. (1999). *La cámara lúcida. Nota sobre la fotografía*. Paidós.
- Baudrillard, J. (1998). *The system of objects*. Verso.
- (1974). Kool Killer. Les graffiti de New York ou l'insurrection par les signes. *Papers: revista de sociologia*, 3, 27-38.

- Bengtson, P. (2014). *The street art world*. Almendros de Granada Press.
- Benjamin, W. (2019). *La obra de arte en la época de su reproductibilidad técnica*. Godot.
- Berger, J. (2016). *Modos de ver*. Editorial Gustavo Gili.
- Berti, G. (2009). *Pioneros del graffiti en España*. Universidad Politécnica de Valencia.
- Bishop, C. (2006a). The Social Turn: Collaboration and its Discontents. *Artforum International*, 44(6), 178-183.
- (2006b). Participation and spectacle: Where are we now? En *Living as form* (pp. 10-17). Creative Time Press.
- Brighenti, A. M. (2017). The urban art as a challenge to public space and its regulation. *Urban Studies Journal*, 54(8), 1780-1799.
- Bourriaud, N. (Ed.). (2015). *Estética relacional*. Adriana Hidalgo.
- Butler, J. (2014). Nosotros, el pueblo: apuntes sobre la libertad de reunión. En A. Badiou, P. Bourdieu e J. Butler et al. (Eds.), *¿Qué es un pueblo?* (pp. 47-67). Eterna Cadencia.
- Cachado, R. (2013). O Programa Especial de Realojamento. Ambiente histórico, político e social. *Análise Social*, 206, xlviii (1), 134-152.
- Calapez, L. e Baptista, S. (2017). *Era uma vez, o Mocho. Um bairro de má fama*. Libro autoeditado. <https://iceweb.org/wp-content/uploads/2018/06/Quinta-do-Mocho-Era-uma-vez-um-bairro-de-ma%CC%81-fama....pdf>
- Calvo Aguilar, C. (21 de abril de 2022). *El arte que no es tal y mancha: no seas cochino* [mesa redonda]. II Jornadas Hispania Nostra. Educación patrimonial «el arte no mancha», Alcalá la Real. <https://www.hispanianostra.org/que-hacemos/congresos-y-jornadas/congresos-hispania-nostra/ii-jornadas-en-alcala-la-real-educacion-patrimonial-el-arte-no-mancha/>
- Campos Medina, L. (2020). Evade! Reflexiones en torno a la potencia de un escrito. *Universum*, 35 (1), 18-44.
- Campos Medina, L. e Bernasconi Ramírez, O. (2021). Ciudad, estallido social y disputa gráfica. *Atenea (Concepción): revista de ciencias, artes y letras*, 524, 111-128.
- Campos, E. e Meller, A. (2007). *Santiago Stencil*. Cuarto Propio.
- Campos, R. (2014). A luta voltou ao muro. En *Análise Social*, 49 (212). <https://goo.su/M8dlhJo>
- Campoy Vázquez, L. (2002). El recinto histórico de Lugo. Su rehabilitación, *Boletín Croa*, 12, 41-63.
- Castleman, C. (2012). *Getting Up*. Capitan Swing S. L.

- Castro Fernández, B. (2007). *D. Francisco Pons Sorolla y Arnau, arquitecto restaurador: sus intervenciones en Galicia (1945-1985)*. [Tese de Doutoramento]. Universidade de Santiago de Compostela.
- Claramonte, J. (2011). *El arte de contexto*. Nerea.
- Cerpa-Márquez, F. R. (2020). El grafiti y su legitimación en el campo del arte. *La Colmena*, (105), 77-83. doi:10.36677/lacolmena.v0i105.12261
- Clement, G. (2018). *Manifiesto del tercer paisaje*. GG.
- Cockcroft, E., Weber, J. e Cockcroft, J. (1977). *Toward a people's art: The contemporary mural movement*. E. P. Dutton.
- Cháin Pérez, M., Fernández Rodríguez, B. e López de Rego, I. (2000). *La muralla romana de Lugo. Patrimonio de la Humanidad*. Xunta de Galicia. Consellería de Cultura, Comunicación Social e Turismo.
- Chomsky, N. (2004). *El control de los medios de comunicación*. <https://cronicon.net/paginas/Documentos/paq2/No.31.pdf>
- Danysz, M. (2016). *Antología del Arte Urbano: del graffiti al arte contextual*. Promopress Editorial.
- Debord, G. (s.f.) *Psicogeografía, arquitectura y urbanismo*. Ediciones Asimétrica.
- Delgado Chica, F., Martínez Yáñez, C. (2021). El arte urbano como patrimonio del futuro. Análisis patrimonial de la obra de Berlín en Linares. *Atrio. Revista de Historia del Arte, Monográfico 2*, 188-220. <https://doi.org/10.46661/atRIO.6298>.
- Delgado, M. (2010). La ciudad levantada: la barricada y otras transformaciones radicales del espacio urbano. *Arquitectonics: mind, land & society*, 9, 137-153. <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=8420093>
- DeNotto, L. (2014). Identity and fragmentation in urban street art: From local resistance to global expression. *International Journal of Urban and Regional Research*, 38(5), 1534-1550.
- Díaz Fernández, A., Luque Rodrigo, L. e Moral Ruiz, C. (2024). Muralismo y arte urbano: entre la revitalización de las ciudades y los procesos de gentrificación. *I Seminario Internacional de Investigación de Graffiti y Arte Urbano*. Noviembre de 2024. Puebla (México).
- Dittus, R. (2019). Las paredes hablan en Chile: crisis social, grafiti y arte callejero. *Revista chilena de semiótica*, 12, 198-214. <https://www.revistachilenasemiologica.cl/numero-12/>
- Durão, S. (2008). *Patrulha e proximidade: uma etnografia da polícia em Lisboa*. Edições Almedina.

- Fernández Arcos, A. (2021). Arte urbano, ruína y conservación. Análisis de Las meninas de Canido. En E. García Gayo e L. Luque Rodrigo (Eds.), *La Agonía del Arte Urbano*. (Monográfico Atrio 2, pp. 168-186). Universidad Pablo de Olavide. <https://doi.org/10.46661/atRIO.6297>
- Fernández Rodríguez, B. (2024). La protección del patrimonio cultural lucense. La historia de una salvaguarda y sus intentos de actualización. En M. E. Cortés López (Coord.), *Entremurallas, Lugo. Patrimonio y Arte* (pp. 259-289). Alvarellós.
- Figueroa Saavedra, F. (2015). Lo efímero y lo perpetuo en la marginalidad cultural del muro. *Mural Street Art Conservation. Observatorio del Arte Urbano*, 1, 10 https://issuu.com/observatoriodearteurbano/docs/mural__1
- Figueroa Irrazábal, G. (2006). *Sueños Enlatados: El graffiti Hip hop en Santiago de Chile*. Cuarto Propio.
- Figueroa Saavedra, F. (2021). *Graphitfrgen*. Minobitía.
- (2014). *El graffiti de firma: Un recorrido histórico social, por el graffiti de ayer y hoy*. Minobitía.
- (2007). Estética popular y espacio urbano: El papel del graffiti, la gráfica y las intervenciones de calle en la configuración de la personalidad de barrio. *Disparidades. Revista De Antropología*, 62 (1), 111-144. <https://doi.org/10.3989/rdtp.2007.v62.i1.28>
- (2006). *Graphitfragen. Una mirada reflexiva sobre el graffiti*. Minobitía.
- Fraga Canosa, M.ª C. (2016) *O barrio de canido e as meninas: construíndo un proceso Urbanístico de participación cidadán* [TFG de Socioloxía dirixido por Raimundo Otero Enríquez]. UDC.
- Fraga Canosa, M.ª C., Otero Enríquez, R. e Rodríguez Barcón, A. (2018). El arte espontáneo en la calle como herramienta de regeneración urbana y participación vecinal: el proyecto cultural de Las Meninas en el barrio de Canido (Ferrol). *Arte y Ciudad. Revista de Investigación*, 14, 115-144.
- Franco Llopis, B. (2023). Juan de Pareja. Afro-hispanic painter Nueva York: Metropolitan Museum of New York 3-IV-2023 a 16-VII-2023. *Archivo Español de Arte*, 96 (383), 351-352. <https://doi.org/10.3989/acarte.2023>
- Frigeri, F. (2011). *Salut i circ! Per anar fent comunitat. Circo social e comezzo di empowerment individuale e comunitario e presentazione delle esperienze dell'Ateneu Popular di 9 Barris*. [Tesina di approfondimento Laboratorio di strumenti e metodologia di analisi dei mercati cultural].

- Font, J. Ojeda, H. e Urbano, X. (2015). *Gestión Comunitaria i Economía Social*. El Diagonal.
- Gadsby, J. (1995). Looking at the Writing on the Wall: a Critical Review and Taxonomy of Graffiti Texts. En *Artcrime/Online/Internet*. <https://goo.su/kUwV4ht>
- Gama, M. e León, F. (2016). Bogotá arte urbano o graffiti. Entre la ilegalidad y la forma artística de expresión. *Arte, Individuo y Sociedad*, 28 (2), 355-369.
- Ganz, N. (2006). *Graffiti mujer. Arte urbano de los cinco continentes*. Gustavo Gili.
- García Canclini, N. (1993). Los usos sociales del patrimonio cultural. En E. Florescano, (Comp.), *El patrimonio cultural en México* (pp. 16-33). Fondo de Cultura Económica.
- (1990). *Culturas híbridas: Estrategias para entrar y salir de la modernidad*. Grijalbo.
- (1989). *Las Culturas populares en el capitalismo*. Nueva Imagen.
- (1987). «Introducción. Políticas culturales y crisis de desarrollo: un balance latinoamericano». En N. García Canclini (Ed.), *Políticas culturales en América Latina* (pp. 13-61). Grijalbo.
- García Gayo, E. (2019a). El espacio intermedio del arte urbano. *Ge-Conservación*, 16, 154-165. <https://doi.org/10.37558/gec.v16i0.704>
- García Gayo, E. (Coord.). (2019b). Arte urbano y Museo. Competencias e (in)compatibilidades. *Ge-Conservación*, 16, 120-121. <https://doi.org/10.37558/gec.v16i0.7>
- García Gayo, E. (2017). Restauración del Muelle de Montera: gestión, innovación y riesgos. en Museo Nacional Centro de Arte Reina Sofía (Coord.), *Conservación de arte contemporáneo* (18.ª jornada, pp. 167-177). Museo Nacional Centro de Arte Reina Sofía. <https://ladigitaldelreina.museoreinasofia.es/idurl/5/103488>
- (2016). «Etapas del arte urbano. Aportaciones para un protocolo de conservación». Monográfico de Arte Urbano Conservación y Restauración de Intervenciones contemporáneas, publicado con *Ge-Conservación*, 10, 97-108.
- García Gayo, E. e Luque, Rodrigo L. (2021a). Dilemas del arte urbano como patrimonio. *Revista PH*, 103. <https://doi.org/10.33349/2021.103>
- (2021b). La agonía del arte urbano. *Atrio*.
- Garrido Castellano, C. e Raposo, O. (2020). Bottom-up creativity and insurgent citizenship in «Afro Lisboa»: Racial difference and cultural

- commodification in Portugal. *Cultural Dynamics*, 32 (4), 328-351.
DOI: 10.1177/0921374020949057
- Góis, Pedro (Org.) (2006). *Emigração Cabo-verdiana para (e na) Europa e a sua inserção em mercados de trabalho locais: Lisboa, Milão, Roterdão*. ACIME.
- González Chavez, C. M. e Quesada Acosta, A. M.^a (2020). De pintar medianeras a un museo al aire libre: Puerto Street Art un espacio abierto a la creatividad, 2020. *ACE, Arquitectura, ciudad y entorno*, 15(44), 9271. <http://dx.doi.org/10.5821/ace.15.44.9271>
- (2004). El nuevo litoral de Santa Cruz de Tenerife y las Palmas de Gran Canaria. Hitos arquitectónicos y urbanísticos. En F. Morales Padrón (Coord.), *Coloquio de Historia Canario-Americana* (16), (pp. 1106-1124). Cabildo Insular de Gran Canaria.
- Gorjão, J. (2017). *Racismo em Português*. Público. <https://acervo.publico.pt/racismo-a-portuguesa>
- Grieder, F. (2020). Urban art and its social implications. *Latin American Studies*, 42(4), 215-229.
- Gude, O. (Winter, 1989). An Aesthetics on Collaboration. *Art Journal*, 48(4), 321-323.
- Gusmão, N. M. (2004). *Os filhos de África em Portugal*. ICS.
- Habermas, J. (2006). Political communication in media society: Does democracy still enjoy an epistemic dimension? The impact of normative theory on empirical research. *Communication theory*, 16(4), 411-426.
- Hopenhayn, M. e Sojo, A. (Eds.). (2011). *Sentido de Pertenencia en sociedades fragmentadas: América Latina en una perspectiva global*. Siglo XXI Editores,
- Ivelic, M. e Galaz, G. (1988). *Chile, arte actual*. Tamarcos.
- Iveson, K. (2010). The global and the local in urban public art: Creating new spaces for critique and resistance. *Social & Cultural Geography*, 11(3), 177-197.
- Jacob, M. J. (2014). Chicago is Culture in Action. En J. Decter e H. Draxler (Eds.), *Exhibition as Social Intervention: 'Culture in Action' 1993* (pp. 172-181). Afterall.
- Jajdzewska, I. (2017). Murals as a Tourist Attraction in a Post-industrial City. A Case Study of Łódź (Poland). *Tourism*, 27(2), 45-56. <https://doi.org/10.1515/tour-2017-0012>
- Jorge, S. (2022). Mais e melhor habitação pública: um olhar a partir da Amadora e do outrora Bairro de Santa Filomena, *Cidades*, 45. <http://journals.openedition.org/cidades/6442>

- Kilomba, G. (2019). *Memórias da Plantação. Episódios de racismo quotidiano*. Orfeu Negro.
- Kwon, M. (2002). *One place after another: Site-specific art and locational identity*. MIT Press.
- Lacy, S. (Ed.). (1995). *Mapping the terrain: New genre public art*. Bay Press.
- Lefebvre, H. (Ed.). (2024). *El derecho a ciudad* (1968). Alianza Editorial.
- Lippard, L. (1997). *The lure of the local: Senses of place in a multicentered society*. The New Press.
- LORD K2 (2015). *Street Art Santiago*. Schiffer Publishing Ltd. López Giménez, D. (2023). *Street art firmado por mujeres. 50 artistas contemporáneas del arte urbano, muralismo y grafiti*. Hoaki.
- Luque Rodrigo, L. e Gracia Melero, S. (2025). Arte urbano como arte de contexto: espacios, relaciones y formas de conservación. *Arte y políticas de identidad*, 32. [En prensa].
- Luque Rodrigo, L. (2025). Representaciones de mujeres mayores en las artes: contrarrelatos desde el arte urbano y el muralismo. *De la violencia de género a los contrarrelatos feministas. Estudios multidisciplinares*. Octaedro. [En prensa].
- (2023). Desvíos conceptuales y contemplativos en el muralismo. El Festival Finde en el Almendral (Jaén, España). *Hispanismes*, 22. <https://journals.openedition.org/hispanismes/18404>
- (2021a). The complex task of cataloguing street and public art: A methodology applied in works in Jaen (Spain). *CAP* <https://journals.ap2.pt/index.php/CAP/article/view/468>
- (2021b). Apropiaciones artísticas del espacio público: del graffiti, artivismo urbano y arte relacional, a la ocupación simbólica cibernética. *Arte y políticas de identidad*, 25, 118-142. <https://revistas.um.es/reapi/article/view/506241>
- (2021c). Apropiaciones artísticas del espacio público: del graffiti, artivismo urbano y arte relacional, a la ocupación simbólica cibernética. *Arte y políticas de identidad*, 25, 122-124. <https://revistas.um.es/reapi/article/view/506241/317701>
- Luque Rodrigo, L. (2020). La gestión del arte urbano, ¿una cuestión pendiente? *La Colmena, [s.l.]*, 106. 81-98, <https://doi.org/10.36677/lacolmena.v0i106.13191>.
- Lynch, K. (Ed.). (2015). *La imagen de la ciudad* (1960). GG.
- Macdonald, N. (2001). *The Graffiti Subculture: Youth, Masculinity and Identity in London and New York*. Palgrave Macmillan.

- Madeira, C. e Gariso, A. (2016). Um território (des)valorizado culturalmente? Dois tempos (e lugares) do Bairro da «Quinta do Mocho». En *Portugal, território de territórios. Atas do IX Congresso Português de Sociologia*. Lisboa.
- Martínez, J. e Gómez, L. (2023). El arte urbano y el feminismo en México: cuestionando las narrativas artísticas. *Estudios Culturales Latinoamericanos*, 30(2), 111-128.
- Marques, J. F. (2007). *Do «não racismo» português aos dois racismos dos portugueses*. ACIDI.
- Márquez, F. (2020). Por una antropología de los escombros. El estallido social en Plaza Dignidad, Santiago de Chile. *Revista 180*, 45, 1-13.
- Mata Delgado A. L. (2013). Conservando el street art & grafiti, la pertinencia de su conservación y la problemática material derivada de su técnica de manufactura. *Memorias del X Foro Académico* ECRO.
- Matanza, A. (2024). *Street art firmado por mujeres*. Blume.
- Matarasso, F. (22 de septiembre de 2018). Thinking about cultural democracy, part one. *ARestless Art*. <https://arestlessart.com/2018/09/22/thinking-about-cultural-democracy-part-one/>
- Mejía Franciscolo, A. e Ortega Poma, G. (2019). Grafiti: ¿arte que realiza o denigra los monumentos arquitectónicos y la ciudad? *Limaq: Revista de Arquitectura de la Universidad de Lima*, (5), 203-221. <https://goo.su/PkRXhmX>
- Montes, M. (2008). Muralismo mexicano y construcción de la identidad nacional. *Cuadernos de Historia del Arte*, 4(3), 22-38.
- Moral Ruiz, C. e Luque Rodrigo, L. (2023). Cuando las señales del tiempo son la inspiración. La entrevista al artista vs. lo digital para catalogación y conservación de arte urbano. *Tsantsa: Revista de investigaciones artísticas*, 14, 253-266 <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=9234914>
- Moreno, A. (2016). *La Mediación Artística*. Octaedro.
- Muñoz, J. e Martín, F. J. (2005). *La filosofía del límite. Debate con Eugenio Trias*. Biblioteca nueva.
- Neal, M. (2012). Favela painting: Transforming communities through color. *Urban Studies Journal*, 49(15), 3457-3473.
- Nochlin, L. (2022). «¿Por qué no ha habido grandes mujeres artistas?». En M. Reilly (Ed.), *Mujeres artistas. Ensayos de Linda Nochlin*, (pp. 49-79). Alianza Editorial.
- Núñez, V. (2005). *Participación y Educación Social*. Universitat de Barcelona.
- Palmer, R. (2011). *Arte callejero en Chile*. Ocho Libro.

- Pallarés, J. e Cembranos, F. (2001). La marcha, la pugna por el espacio. *Revista de Estudios de Juventud. La noche: un conflicto de poder*, 1 (54), 35-45. <https://goo.su/zeefJU>
- Pérez, D. (2019). *Arte urbano, memoria y transformación social en Bogotá*. Universidad Nacional de Colombia.
- Picón García, V. (1988). Los graffiti de Pompeya. *Cuaderno Gris*. Época I (3), 16-20.
- Pires, R. (2003). *Migrações e integração: teoria e aplicações à sociedade portuguesa*. Celta.
- Plataforma Gueto (27 de febreiro de 2015). *Genocídio da polícia portuguesa contra jovens negros* [Arquivo de Video]. Youtube. <https://www.youtube.com/watch?v=q7ILY1Focs>
- Piriankov, K. (2018). Strategies for creating village identity symbols using street art tactics: Staro Zhelezare, Bulgaria. *SAUC Graffiti, Street Art & Urban Creativity Scientific Journal*, 4-2, 66-84.
- Pratas, C. (2024). *Atitude 74. Pichagem e pintura mural na Revolução de Abril*. Página a página.
- Ptqk. M. (1 de xuño de 2012). Gestión vertical vs. Gestión horizontal. *MOV.S Espacio para el intercambio de la Danza y las artes del movimiento*. <http://www.mov-s.org/2012/gestion-vertical-vs-gestion-con-comunidades>
- Ramírez, J. (2019). *El espacio público y las prácticas urbanas: una mirada desde el arte*. UNAM.
- Raposo, O. e Aderaldo, G. (2019). Políticas públicas e produção artístico-cultural entre jovens das periferias de Lisboa e São Paulo. *Etnográfica*, 23 (1), 109-132.
- Raposo, O., Alves, A. R., Varela, P. e Rodão, C. (2019). Negro drama. Racismo, segregação e violência policial nas periferias de Lisboa, *Revista Crítica de Ciências Sociais*, 119, 5-28.
- Rego, R., Braga Lopes, J., Sadock, M. e Estevens, A. (2023). Espaços alternativos em Lisboa e a resistência à gentrificação. *Etnográfica*, 27(1), 163-168.
- Revista G.-conservación. (2019). Monográfico: Arte urbano y museo. Competencias e (in)compatibilidades. *Ge-Conservación*, 16, 120-325. <https://doi.org/10.37558/gec.v16i0.730>
- (2016). Monográfico: Arte urbano Conservación y Restauración de Intervenciones Contemporáneas. *Ge-Conservación*, 10, 77-199. <https://doi.org/10.37558/gec.v10i0>
- Riegl, A. (2017). *El culto moderno a los monumentos* (1903). Machado Libros.

- Ríos Olea, J. (2020). ¡A dismantelar las geografías injustas! Una breve reflexión sobre la ciudad de Santiago a partir de la revuelta popular de Octubre. *Historia en movimiento*. Año V(5), 19-24.
- Riquelme Loyola, M. (2021). Intervención con paste up en los muros del Centro Cultural Gabriela Mistral en Santiago de Chile: un acercamiento a la resignificación del espacio público. *Revista Sonda: Investigación y Docencia en las Artes y Letras*, 10, 127-142.
- Rodríguez, M. A. e Lestegás, I. (2018). Xentificación e comunidade artística en Lisboa. *Quintana. Revista do Departamento de Historia da Arte*, 17, 337-353. <https://doi.org/10.15304/qui.17.5161>
- Rodríguez-Plaza, P. (2011). *Pintura Callejera Chilena: Manufactura estética y provocación teórica*. Ocho Libros.
- Ross, J. (2016). *Globalización y arte urbano en América Latina*. Universidad Autónoma de México.
- Ruiz, M. (Ed.). (2011). *Nuevo Mundo: Latin American Street Art*. Gestalten.
- Santabárbara Morera, Carlota. (2016). La conservación del arte urbano. Dilemas éticos y profesionales. *Monográfico Arte Urbano. Conservación y Restauración de Intervenciones Contemporáneas, en Ge-Conservación*, 10, 160-168.
- Santagata, W. e Signorello, G. (2018). *Cultura e rigenerazione urbana: Il caso del Rione Sanità di Napoli*. Fondazione Symbola.
- Schacter, R. (2014). The The Ugly Truth: Street Art, Graffiti and the Creative City. *Art & the Public Sphere* 3 Number 2.
- Segovia, A. e Valdebenito, J. (2024). Graffiti y estallido social en Chile: Un estudio de percepción. *Revista Perspectivas*, 43, 43-70.
- Sequeira, A. (2018). As mulheres que pintam na Cidade: Representações de género na arte urbana. *Faces de Eva – Revista de Estudos sobre a Mulher*, 40, 41-60. <https://doi.org/10.34619/yxgf-fk9t>
- Sorando, D. e Ardura, A. (2016). *First we take Manhattan: la destrucción creativa de las grandes ciudades*. Editorial Catarata.
- Suárez, M. (2011). *Los nombres esenciales del arte urbano y del graffiti español*. Editorial Lunwerk.
- Szmulewicz R. I. (2012). *Fuera del cubo blanco. Lecturas sobre arte público contemporáneo*. Metales Pesados.
- Tapies, A. (2010). Memoria personal. *Fragmento para una autobiografía*. Fundació Antoni Tapies.
- Thompson, E. P. (1984). «Tiempo, disciplina de trabajo y capitalismo industrial». En E. P. Thompson (Ed.), *Tradición, revuelta y*

- consciencia de clase: estudios sobre la crisis de la sociedad preindustrial* (pp. 239-293), Crítica.
- Ubach, K. (21 de abril de 2018). Lisboa, la nueva capital mundial del 'street art'. *El Mundo*. <https://www.elmundo.es/viajes/europa/2018/04/21/5ac75c8646163fb71a8b45e4.html>
- Úbeda García, M.ª I. (2016). Propuesta de un modelo de registro para el análisis y documentación de obras de arte urbano. *Ge-Conservación*, 10, 169-179.
- Venegas, F. (2020). Museo callejero del estallido social en Chile. En B. Brulon (Ed.), *Descolonizando la museología* (pp. 387-403). ICOFOM.
- Villaamil y Castro, J. (1866). *Crónica de la provincia de Lugo*. Aquiles Rochi.
- Wajnerman, C. (2009). Arte y empowerment. Las prácticas artísticas colectivas, su potencialidad y alcances. En *V Jornadas de Jóvenes Investigadores*. Instituto de Investigaciones Gino Germani, Facultad de Ciencias Sociales (s/p). Universidad de Buenos Aires. <https://www.aacademica.org/000-089/123>
- Williams, R. (2001). *El Campo y la ciudad*. Paidós.
- Wolf, E. R. (2005). *Europa y la gente sin historia*. Fondo de Cultura Económica.
- Wolfe, M. (2010). *The mural as a political statement in Latin America*. University of California Press.
- Yúdice, G. (2002). *El recurso de la cultura. Usos de la cultura en la era global*. Gedisa.
- Ziccardi, A. M. (2003). *Participación ciudadana y políticas sociales en el ámbito local*. Instituto de Investigaciones Sociales, UNAM.
- Zukin, S. (1996). *The Cultures of Cities*. Blackwell.
- 7H Cooperativa Cultural (2022). *Cando elas toman os muros. Feminismo e arte urbana en Galicia*. Universidade de A Coruña.

Referencias hemerográficas e normativa

- Alonso Lois, Eduardo (17 de marzo de 2025). *La crisis de la vivienda. Hasta Ferrol y más allá*. Ferrol 360. <https://ferrol360.es/la-crisis-de-lavivienda-hasta-ferrol-y-mas-alla>.
- Asistencia técnica para a redacción do Plan de Acción Local da Axenda Urbana do Concello de Ferrol*. Recuperado de: <https://www.ferrol>.

es/arquivos/documentos/transparencia/pal/AU_Ferrol_maquetado_V4.pdf

- Bustabad, L. (21 de setembro de 2008). Las Meninas se mudan a Canido. *El País*. https://elpais.com/diario/2008/09/21/galicia/1221992299_850215.html
- Corbelle, S. (26 de xaneiro de 2020). Yoe 33, viviendo del arte y también de la calle. *El Progreso*. <https://www.elprogreso.es/articulo/lugo/viviendo-arte-tambien-calle/202001261631501419567.html>
- Couto, J. (1 de agosto de 2020). Las Meninas que revitalizan el barrio ferrolano de Canido están de moda. *Quincemil*. <https://www.elespanol.com/quincemil/articulos/actualidad/las-meninas-que-revitalizaron-el-barrio-ferrolano-de-canido-estan-de-moda>
- Declaración Universal de la UNESCO sobre la Diversidad Cultural [UNESCO]. 2 de noviembre de 2001. <https://www.unesco.org/es/legal-affairs/unesco-universal-declaration-cultural-diversity>
- Decreto 443/1973. Por el que se declara conjunto histórico-artístico nacional el recinto intramuros de la muralla romana de Lugo. 13 de marzo de 1973. BOE n.º 62, 5040.
- Decreto 1923/1971. Por el que se declara de utilidad pública a efectos de expropiación forzosa la adquisición de todas las edificaciones adosadas a la muralla de Lugo. BOE n.º 195. 16 de agosto de 1971, 13377-13378.
- Fandiño, X: «La ciudad de Ferrol tiene cinco zonas tensionadas por el precio del alquiler», en *Diario de Ferrol* (26 de setembro de 2024, 06:30). <https://www.diariodeferrrol.com/articulo/ferrol/ciudad-ferrol-tiene-cinco-zonas-tensionadas-precioalquiler-5010753>.
- Fidalgo Casares, M. (5 de setembro de 2014). Las Meninas de Canido, en Ferrol: el origen de un sueño hecho realidad. *Mundiario*. <https://www.mundiario.com/articulo/sociedad/meninas-canido-ferrol-origen-sueno-hecho-realidad/20140904224122022056.html>
- Hermida, P. (24 de xuño de 2025). Los precios de los pisos se disparan ya un 30 % en el centro de Ferrol y Canido: «Están prohibitivos». *La Voz de Galicia* https://www.lavozdegalicia.es/noticia/ferrol/ferrol/2025/06/24/precios-pisos-disparan-30-prohibitivos/0003_202506F24C1991.htm
- Hernández, A. (7 de agosto de 2023). Combatir el feísmo con emociones. *El Progreso*. <https://www.elprogreso.es/articulo/galicia/combater-feismo-emociones-arte-urbano-galicia/202308071925191684490.html>

- Ley 16/1985. De Patrimonio Histórico Español. 29 de xuño de 1985. BOE n.º 155.
- Ley 5/2016. De Patrimonio Cultural de Galicia. 18 de xuño de 2016. BOE No. 147.
- Mieo Colombia. (27 de 11 de 2024). *Comuna 13: El símbolo de la transformación de Medellín*. <https://mieocolombia.com/comuna-13-simbolo-de-transformacion/>
- Morales, A. (30 de novembro 2000). La Muralla de Lugo se convierte en Patrimonio de la Humanidad. *La Voz de Galicia*. https://www.lavozdegalicia.es/noticia/galicia/2000/11/30/muralla-lugo-convierte-patrimonio-humanidad/0003_314010.htm.
- Pascual, A. (24 de febreiro de 2022). Diego As, el autor del mejor mural del mundo: «Que mire a la muralla de Lugo lo potencia más». *Huffpost*. https://www.huffingtonpost.es/entry/diego-as-el-autor-del-mejor-mural-del-mundo-que-mire-a-la-muralla-de-lugo-lo-potencia-mas_es_6214b927e4b0f800ce171ff2.html
- Plan Especial de Protección, Rehabilitación y Reforma interior del recinto amurallado de Lugo (PEPRI). 21 de xullo de 1997. B.O.P.L. n.º 166. <http://www.lugo.es/urban/docs/pepri.pdf>
- Redacción (21 de agosto de 2008). Os barrios de Ferrol serán un inmenso mural. *Vieiros*. <http://www.vieiros.com/nova/68579/os-barrios-de-ferrolseran-un-inmenso-mural>
- Sarabia, D. (23 de abril de 2016). Guerra de grafiteros en el barrio hipster de Madrid. *elDiario.es*. <https://goo.su/MObWpKp>
- Soto, A. (6 de agosto de 2018). Un beso sin gracia en Santiago. *El Correo*. <https://goo.su/PMzPbPG>
- Varela, S. (13 de xaneiro de 2023). Los 22 hitos de la Muralla Romana de Lugo tras 22 años como Patrimonio de la Humanidad. *La Voz de Galicia*. <https://www.lavozdegalicia.es/noticia/lugo/lugo/2022/11/28/22-hitos-muralla-romana-lugo-tras-22-anos-patrimonio-humanidad/00031669630394711997673.htm>
- Vidal, X. C. (25 de febreiro de 2016). Un plan contra el feísmo prevé grafitis en medianeras de Lugo. *El Progreso*. <https://www.elprogreso.es/articulo/lugo/un-plan-municipal-contras-el-feismo-preve-grafitis-en-medianeras-de-casas-de-lugo/20160225234020369875.html>
- Wancha, G. (24 de febreiro de 2024). La cruzada contra el grafiti del alcalde de Sevilla le lleva a borrar una obra de integración social. *El Plural*. <https://www.elplural.com/autonomias/andalucia/>

- cruza-contra-grafiti-alcalde-sevilla-lleva-borrar-obra-integracion-social_332679102
- (2 de febreiro de 2024). Los tres mejores murales del mundo están en Galicia: el arte urbano inunda las calles. *El Debate. Galicia*. https://www.eldebate.com/espana/galicia/20240202/tres-mejores-murales-mundo-estan-galicia-arte-urbano-inunda-calles-cns_171436.html#image1
- (27 de maio de 2023). A Castrexa sumase ao patrimonio artístico de Lugo, convertida en Museo ao aire libre. *Lugoxa*. <https://lugoxa.com/news/a-castrexa-sumase-ao-patrimonio-artistico-de-lugo-convertida-en-museo-ao-aire-libre/47942/>
- (14 de marzo de 2023). Correos presenta un sello con el mural de Julio Cesar. *El Progreso*. <https://www.elprogreso.es/articulo/lugo/correos-presenta-sello-mural-julio-cesar-realizado-diego/202303141421141648607.html>
- (23 de abril de 1921). Declaración como monumento nacional de las murallas de Lugo. *Gaceta de Madrid*, 113, 291-294.
- (1 de setembro de 2020). Todo listo para que comiencen las Meninas de Canido. *Condé Nast Traveler*. <https://www.traveler.es/experiencias/articulos/meninas-canido-ferrol-2020-como-se-van-a-celebrar/18932>
- (23 de agosto de 2017). Una campaña publicitaria internacional trata de conseguir que Banksy participe en Las Meninas de Canido de Ferrol, *Europa Press*. <https://www.europapress.es/galicia/noticia-campana-publicitaria-internacional-trata-conseguir-banksy-participa-meninas-canido-ferrol-20170823171210.html>
- (21 de agosto de 2008). Os barrios de Ferrol serán un inmenso mural. *Vieiros*. <http://www.vieiros.com/nova/68579/os-barrios-de-ferrol-seran-un-inmenso-mural>

Referencias web e filmografía

webgrafía

- Abarca, J. (2024). *Urbanario*. <https://urbanario.es/>
- Abarca, J. (11 de diciembre de 2016). *Del arte urbano a los murales. ¿Qué hemos perdido?* Urbanario. <https://urbanario.es/articulo/del-arte-urbano-a-los-murales-que-hemos-perdido/>

- Atlas of the future. (27 de novembro de 2024). *Lata 65*. <https://atlasofthefuture.org/project/lata-65/>
- Arde Lucus, Festa de Interese turístico galego, nacional e internacional*, Consultada o 20 de febreiro de 2025. <https://ardelucus.com/es/lucus-augusti>
- Asistencia técnica para a redacción do Plan de Acción Local da Axenda Urbana do Concello de Ferrol*. https://www.ferrol.es/archivos/documentos/transparencia/pal/AU_Ferrol_maquetado_V4.pdf
- B-Murals. Centre d'Art Urbà. (27 de novembro de 2024). *Persianes Vives*. <https://www.bmurals.com/area-transformacio/persianes-vives-pla-comunitari-de-la-barceloneta>
- Brochado, R. (7 de xuño de 2016). Arte urbano en Oporto. *The city tailors*. <https://goo.su/tuzFq1>
- Collao López, V. (21 de novembro de 2019). Caiozzama: *La calle se transformó en el lienzo de los que quieren decir algo*. The Clinic. <https://www.theclinic.cl/2019/11/21/caiozzama-la-calle-se-transformo-en-el-lienzo-de-los-que-quieren-decir-algo/>
- Concello de Burela (2024). <https://burela.org/gl/burela>
- (2023). <https://marebarro.burela.org/punto/museo-ao-aire-libre-de-pinturas-murais/>
- (2021). <https://turismo.burela.org/es/node/1001>
- Concello de Lugo (3 de marzo de 2023). Lara Méndez presenta tres novas obras de grandes muralistas urbanos para avanzar no embelecemento das Casas Sindicais. <https://concellodelugo.gal/gl/novas/lara-mendez-presenta-tres-novas-obras-de-grandes-muralistas-urbanos-para-avanzar-no>
- Contorno Urbano (27 de novembro de 2024). *Can Serra Reivindicativo y Social*. <https://www.contornourbano.com/es/canserracomunitari/>
- Cultural Learning Alliance (CLA) (2017). *ImagineNation: The value of Cultural Learning*. The Cultural Learning Alliance (CLA). https://www.culturallearningalliance.org.uk/wp-content/uploads/2023/12/ImagineNation_The_Case_for_Cultural_Learning.pdf
- Diego AS. <https://diegoas.com/>
- Delas Fest / Elas tamén Pintan. <https://7hcoop.gal/>
- Díaz Fernández, A., Luque Rodrigo, L. e Moral Ruiz, C. (2024). Muralismo y arte urbano: entre la revitalización de las ciudades y los procesos de gentrificación. *I Seminario Internacional de Investigación de Graffiti y Arte Urbano*. Noviembre de 2024. Puebla (México). Facebook. <https://www.facebook.com/icsyh/videos/1059146052332967>

- GARGAR (27 de novembro de 2024). *Gargar Festival*. <https://www.gargarfestival.com/>
- Graffiti Management Pólicy. Consultada el 20 de febrero de 2025. <https://www.melbourne.vic.gov.au/graffiti-management-policy>
- Graffiti Queens (2024). Facebook. <https://www.facebook.com/queens-graffiti/>
- Grupo de Arte Urbano y Público do GE-IIC. <https://www.geiic.com/arte-urbano/>
- Fadul, V. (27 de novembro de 2024). *La casa Pintada*. <https://www.vickyfadul.com/casa-pintada>
- Fundació Setba (27 de novembro de 2024). *Traspasant murs*. <https://fundaciosetba.org/projecte/traspasant-murs/>
- Museo de los museos. <https://museodelosmuseos.com/2021/09/10/conocimos-el-museo-en-resistencia/>
- Organización de Naciones Unidas para la Educación, la Ciencia y la Cultura (2024). *Relatora Especial en la esfera de los derechos culturales*. <https://www.ohchr.org/es/special-procedures/sr-cultural-rights#:~:text=Alexandra%20Xanthaki%20fue%20nombrada%20Relatora,culturales%20en%20octubre%20de%202021>
- (2022). *Asamblea General. (22 de marzo de 2022). Derechos culturales: un programa empoderante. Obtido de Informe de la Relatora Especial sobre los derechos culturales, Alexandra Xanthaki.* <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G22/289/47/PDF>
- (2019). *Directrices prácticas para la aplicación de la Convención de Patrimonio Mundial*. <https://whc.unesco.org/en/guidelines>
- (2019). *El muro de Berlín se inscribe en el Registro de la Memoria del Mundo*. <https://www.unesco.org/es/memory-world/construction-and-fall-berlin-wall-and-two-plus-four-treaty-1990>
- (2000). *Lista de Patrimonio mundial*. <https://whc.unesco.org/es/list/987>
- Programa Escolhas*. Instituto Português do Desporto e Juventude. Consultado o 11 de novembro de 2024. <https://ipdj.gov.pt/programa-escolhas>
- RIAU. Red Iberoamericana de Arte Urbano. (2021). *Manual de Buenas prácticas*. <https://7hcoop.gal/red-iberoamericana-de-arte-urbano/>
- RTP Arquivos (4 de marzo de 2000). *Realojamento na quinta do Mocho*. Consultado o 11 de novembro de 2024. <https://arquivos.rtp.pt/conteudos/realojamento-na-quinta-do-mocho>
- Ruiz, G. (s.f). *Las Meninas de Canido en Artepoli*. <https://artepoli.com/las-meninas-de-canido/>

- Urban Cores (2021). Festival de arte ciudad de Lugo. Consultada o 20 de febreiro de 2025. <https://www.urbancores.es/festival-2021/>
- Vigo, Cidade de Cor (2015). Festival arte urbana. Consultada o 15 de outubro de 2024. <https://ciudaddecolor.vigo.org/>
- 7H Cooperativa Cultural. (5 de febreiro de 2020). *Onde están as mulleres na arte urbana. Xornada de conversa celebrada no Delas Fest, festival feminista de arte urbana e contextual 2019*. [Arquivo de video]. YouTube. <https://youtu.be/wrdUPqC4ff8>

Filmografía

- Fernández, M. (directora). (2021). *Museo a ceo aberto*. O Cable Inglés.
- Henry, A. (Directora). (2021). *Street Heroines*. Valiant Pictures.
- Miles, S. (Directora). (2019). *Martha: A Picture Story*. Projector Films.
- Pallier, M. (Directora). (2023). *Delas Fest*. Metrópolis da RTVE, n.º 241.
- Quirós, Carlos A. (Director). (2021). *Bienvenido Mr. Banksy*. Cuerda Floja.
- Sany e Zajíček, Jan, (Director). (2016). *Girl Power*. Punk Film. DVD.

Esta obra
PEGADAS NO MURO.
CULTURA URBANA E ARTE NAS RÚAS
en edición ao coidado de
Patricia Cupeiro e Miriam Elena Cortés,
foi impresa en novembro de 2025.

